

Jong, Jaap de (1981, mei)

Boekbespreking van: *Sturen in de chip race, Een bundeling van opinies over de mogelijkheden en gevolgen van de 'chip'*. (1981). Stichting Maatschappij en Onderneming. (Werkstuk in het kader van Arbeid en Organisatie II).

Inleiding

Ter gelegenheid van haar tienjarig jubileum gaf Holland Dataplan gestalte aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid door begin 1980 een congres te organiseren over micro-elektronica. In samenwerking met de Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO) zijn onlangs de teksten van de daar gehouden inleidingen in boekvorm uit gegeven.

SMO wil voorzien in de behoefte aan achtergrondinformatie, die kort en gemakkelijk leesbaar, maar ook betrouwbaar en degelijk moet zijn. Zoals uit de naam blijkt is zij gericht op ontwikkelingen in maatschappij en onderneming en de wederzijdse beïnvloeding daartussen.

'SMO bevordert het gesprek op basis van die feiten en meningen, met het doel bij te dragen tot de synthese die belangrijk, zo niet noodzakelijk is voor denken en doen ten aanzien van de maatschappelijke ontwikkeling.' (Omslag, blz. 2)

Haar publicaties, die meestal actuele onderwerpen behandelen, hebben een vast stramen. Er worden een aantal min of meer deskundigen van meer of min verschillende politieke en maatschappelijke kleur en achtergrond bij elkaar gehaald. Een

SMO-medewerker schrijft een, soms historische, inleiding, de lezer doet de rest.

De uitgaven, een kwartaalblad, tweemaandelijks brochures en vier boeken per jaar, worden in abonnement tegen een, zeker voor studenten, schappelijke prijs afgenomen. De laatste jaren is het lezerspubliek vergroot en verbreed. Een succes dat vergelijkbare oorzaken zal hebben als dat van het NRC/Handelsblad. Die algemene SMO-doelstellingen gelden ook voor dit boek.

SMO-medewerker Van den Hende begint zijn inleiding met een korte samenvatting van het rapport Rathenau. Alle inleiders hadden kennis genomen van dat rapport en de meesten reageren er meer of minder terloops op. In deze bespreking is dat element van het boek, om toch ergens een beperking op te leggen, weggelaten.

De titel van het boek lijkt uit verkooptechnische redenen gekozen. Terwijl daarin tweemaal het woord 'chips' voorkomt zegt de eerste inleider op zijn eerste bladzijde al 'chip' een

schuttingwoord te vinden. De term 'micro-elektronica', waaraan hij de voorkeur geeft, wordt ook door alle overige inleiders gehanteerd. Bij dat gebruik sluit deze recensie aan.

De indeling van het boek

De bijdragen van de verschillende inleiders zijn, waarschijnlijk achteraf, gerangschikt tot samenhangende delen of hoofdstukken. In die hoofdstukkenindeling is gestreefd naar een zekere logische opbouw. Het eerste heeft het karakter van een kennismakingsronde gekregen, er wordt inzicht in ontwikkeling en toepassingsmogelijkheden van micro-elektronica gegeven. Het tweede, en begrijpelijk meest uitgebreide, deel gaat in op de betekenis van de micro-elektronische ontwikkelingen én de voorwaarden die zullen beslissen over de maatschappelijke acceptatie van die ontwikkelingen. Waarna in het derde hoofdstuk aandacht wordt besteed aan de situatie buiten Nederland en in het vierde aan de toestand binnen Nederland.

Het boek wordt dan afgesloten met een bijdrage van Prof. Dr. H.J. van Dongen. Hoewel dit stuk het karakter draagt van een algemeen overzicht, zeker ook in die zin dat het weinig eigen uitspraken doet, wordt niet duidelijk of het ook als afsluitend stuk bedoeld was. Er staan in het boek ook andere bijdragen met een algemeen karakter, waarvan bijvoorbeeld die van Den Uyl veel meer eigen stellingen betreft. Evenmin wordt duidelijk of Van Dongen de andere bijdragen kende toen hij zijn stuk maakte.

In het algemeen moet gesteld worden dat een meer methodische verantwoording van opzet en werkwijze voor het congres en publicatie ontbreekt. Dat hoeft gezien de doelstelling van het boek geen probleem te zijn; voor een serieuze bespreking is het op sommige momenten een belemmering.

Terugkerend naar Van Dongen's stuk staat ons niets in de weg het te beoordelen als een afsluitend artikel. Omdat dan de taak van de auteur en die van de recensent elkaar overlappen zal er apart op worden ingegaan. Van de andere bijdragen volgen nu eerst korte samenvattende weergaven, waarin opmerkelijke punten aangegeven zullen worden.

'Ontwikkeling en toepassing'

De eerste auteur, Dr. J.C. van Vessem, benadert de ontwikkelingen heel duidelijk vanuit zijn praktijksituatie. Hij is als hoge Philips-functienaris, nu directeur van de Hoofdindustriegroep Elcoma, al 30 jaar betrokken bij de ontwikkeling van micro-elektronica.

Dat er volgens hem geen sprake kan zijn van een overrompeling is zo begrijpelijk. In zijn, met vele schema's verlichtigde verhaal (zoals zo vaak in managementliteratuur) gaat hij eerst in op de technische ontwikkelingen. De echte revolutionaire stap is niet de chip, maar de ontwikkeling van de elektronenbuis. Via transistor en chip is een ontwikkeling zichtbaar naar kleiner, compacter en goedkoper. Dáárin ligt de reden van de actuele penetratie. Die ontwikkeling is niet oneindig omdat er bij voortschrijdende verkleining groeiende problemen ontstaan, met name in de andere kostenaspecten dan de directe chipproductiekosten (zoals omhulling en nameting). Uit overzichten van de marktverdeling van de chip blijkt een aantal interessante zaken. Philips is het enige Europese bedrijf onder de wereld top-tien, waarbij twee Amerikaanse bedrijven (Texas Instruments en Intel) horen die als kleine innovatieve bedrijven begonnen zijn. De tweede Chipproducent IBM blijkt alleen voor eigen gebruik te produceren. Ook de Chipproducent kent problemen, zo bleek het bij Philips moeilijk om in de specifieke behoeften van eigen systeemgroepen te voorzien, omdat de productie gericht is op grote fabricageprocessen. Daarvoor is nu op kosten van de interne gebruikers een specialiteiten-ontwerp-atelier opgericht. Voor de gebruiker op de markt is het moeilijk na te gaan of in het aanbod van standaardenschakelingen toepasbare mogelijkheden zitten of dat besloten moet worden tot de duurdere ontwikkeling van een eigen geïntegreerde schakeling, die bovendien niet geheim te houden is.

De hoofdredacteur van het Britse Electronic Times, McLean, gaat daarna in op de markten voor toepassing van de micro-elektronica. Bij marktonderzoek is het van belang onderscheid te maken tussen nieuwe en bestaande producten; tussen toepassingen die wel of geen gevolgen hebben voor bestaande productieprocessen; tussen producten waarvoor wel of geen nieuwe afzetmarkten nodig zijn. Voor verschillende traditionele markten gaat hij dan de veranderingen na.

Kort kenschetst hij de sector van elektronische gebruiksgoederen als overgaand van een groei- naar een vervangingsmarkt. Geringe groei wordt gerealiseerd door nieuwe producten als viditel en huiscomputer. Voor computers- en kantooruitrusting verwacht hij groei

door toenemende prestaties bij gelijkblijvende kosten. Voor de communicatie is er sprake van een gezonde groei tot gigantische bewegingen op de telecommunicatiemarkt. Voor andere sectoren is de situatie verschillend, zo blijft de verwachte groei in elektronische productieapparatuur uit. Voor de elektronische apparatuur en onderdelen is er groei, maar die markt is hoewel belangrijk nog klein.

In Europa zijn er vooral kopers en gebruikers op de markt. Dat biedt kansen voor Europese producenten. Maar enerzijds zijn kosten en risico's zo hoog dat het aantal toe- en uitreders op de kleine computer markt elkaar in evenwicht houdt, anderzijds beheersen grote ondernemingen belangrijke marktsegmenten waardoor inbreken moeilijk is.

De paradox voor Europa is dat de grootste groeikans zit in de kleinste marktsectoren.

Als laatste in dit hoofdstuk gaat Jolly, directeur van een Brits adviesbureau, in op enkele voorwaarden voor succesvolle toepassing van micro-elektronica. Sleutelwoorden zijn daarbij voorlichting en vernieuwing, waarbij een dialoog tussen overheid en industrie van groot belang is. Twee belangrijke steunmogelijkheden van de overheid zijn het geven van voorlichting en het oprichten van ontwerpcentra. De directie op de industrie gerichte voorlichting is ingewikkeld omdat micro-elektronica-apparatuur daar functioneert als onderdeel naast andere onderdelen, terwijl het tegelijkertijd ingrijpende gevolgen heeft voor zaken als structuur onderneemingsleiding, productontwikkeling, ontstaan nieuwe disciplines en dergelijke. Een betrouwbare economische rechtvaardiging voor het opzetten van een ontwerpcentrum valt niet te geven.

'Voorwaarden en gevolgen'

Het stuk van Prof. Freeman, directeur van Science Policy Research Unit van de Universiteit van Sussex, over overheidsverantwoordelijkheid, dat het tweede hoofdstuk opent, is één van de centrale teksten in deze bundel, gemeten aan het aantal verwijzingen door andere inleiders.

Net zoals Den Uyl nuanceert hij de verwachting dat de nieuwe technologie zich snel zal verspreiden. Daarvoor zijn nog talloze drempels te nemen, zoals bijvoorbeeld institutionele en politieke tegenwerking.

Hij geeft dan zes hoofdfactoren voor de verspreidingsnelheid van een nieuwe technologie. Opvallend daarbij is dat de vraag naar de wenselijkheid niet als factor is opgenomen. Het stellen van die vraag zal waarschijnlijk gerekend moeten worden tot de politieke tegenwerking.

Freeman maakt een vergelijking met de vertraagde doorvoering van de kernenergie, waarbij de hoogte van de aanvaardbaarheidsdrempels ook onderschat werden. Vergeleken op de zes factoren komt de micro-elektronica er veel beter van af.

In zijn optie moet de overheid zich overigens meer toeleggen op de scholing en training van technisch personeel dan op de promotie van de technologie. De belangrijkste overheidsverantwoordelijkheid is echter de zorg voor de werkgelegenheid. Want hoewel er nieuwe arbeidsplaatsen ontstaan is juist het arbeidsplaatsbesparende karakter één van de hoofdredenen voor invoering van de micro-elektronica. De arbeidsmarkt, die reeds lang in beweging is, zal dat moeilijk kunnen opvangen. Van de kant van de industrie mogen we geen oplossingen verwachten. Door met name de groeiende druk op de overheidsuitgaven is van de publieke dienstensector ook weinig oplossing te verwachten. De sociale en werkgelegenheidspolitiek moet erop gericht worden mensen duidelijk te maken dat er aan micro-elektronica behalve arbeidsplaatsenbesparende kanten ook welzijnsbevorderende aspecten zitten.

'Aldus kunnen de gevolgen van een micro-elektronische revolutie voor ieder van ons aanvaardbaar worden gemaakt.' (blz. 60)

In een notendop geeft dit citaat de inzet van Freeman weer. Dat plaatst zijn genuanceerde benadering ook in een ander daglicht.

Rond komt de Amerikaan Porat, als directeur van Humanistic Studies, Program, Communications and Society verbonden aan het Aspen Institute, uit voor zijn ideologische vooringomenheid.

Micro-elektronica biedt de mogelijkheid de maatschappij op grote schaal te veranderen. Amerikanen hebben echter bezwaar tegen planning dat is iets voor socialisten; Amerikanen zijn geen socialisten, want ze houden van vrijheid. Op ideologische gronden wordt overheidsplanning afgewezen, er worden daarom geen plannen gemaakt voor de overgang van industriële naar informatiemaatschappij.

'Hopenlijk gunnen de West-Europeanen, die er allemaal van verdacht worden socialist te zijn, zich wel de tijd hierover te beraadslagen, plannen te maken en vooruit te denken.' (blz. 62)

Waarna de recensent met de twijfel achterblijft of hij nu te maken heeft met een slecht geslaagde grap of met een echte Amerikaan. Het belangrijkste probleem is niet de werkgelegenheid, maar de invloed van de informatietechnologie. Het zinnig kunnen hanteren van informatie zal steeds bepalender worden voor

maatschappelijke verschillen. Omdat informatie de eigenschap heeft tegelijk eigendom van gever en nemer te zijn gooit de nieuwe ontwikkeling de bestaande eigendoms wetten overboord. Doordat de waarde ervan niet afneemt door benutting is informatie economisch gezien een eigenaardig fenomeen. Op basis van eigen onderzoek verwacht Porat dat in alle industrielanden de behoefte aan informatiemaatschappij krijgen we te maken met twee bijzondere problemen: het maken van onderscheid tussen zinvolle en zinloze informatie en de positie van kennisarmen. Het ontstaan van zo'n kansloze klasse is ook uit egoïstisch standpunt een droeve zaak omdat het de maatschappij veel kost aan onderhoud. Het besef is nodig dat informatie een even kostbare hulpbron is als olie, ijzer, kapitaal, waar gedisciplineerd mee omgegaan moet worden.

De volgende Amerikaan is een hoogleraar Economie, Eli Ginzberg, die acht opeenvolgende Amerikaanse presidenten heeft geadviseerd over de werkgelegenheidsproblematiek. Of hij daardoor behalve een goede Amerikaan ook een goede econoom bewijst te zijn is een tweede.

Zijn ervaringen met automatisering in de VS rechtvaardigen geen pessimisme voor de werkgelegenheid.

Sceptischer is hij over de gevolgen voor scholing, training en vorming, omdat het gemakkelijker wordt onjuiste informatie te verspreiden, waarbij hij de Tv-cursussen van Milton Friedman noemt.

Verzet van vakbonden tegen invoering heeft vaak negatieve gevolgen, voor de werkgelegenheid. Ook Ginzberg nuanceert verwachtingen over een snelle invoering van micro-elektronica. De benodigde tijd voor de invoering wordt onderschat. Bovendien zullen de hoge kosten van de software en technische problemen in en tussen systemen vertragende factoren zijn. De bezorgdheid in Nederland over de sociale waarden is belangrijk, maar mag niet zo belangrijk zijn dat het veilig stellen van een economische basis voor iedereen in de weg wordt gestaan.

De Brit Prof. Stonier ziet voor de jaren 80 drie grote maatschappelijke problemen. Het op grote schaal verdringen van arbeid door machines; een groeiende kloof tussen arme en rijke landen en een future-schock, het onvermogen van menigeen zich in verwachtingspatronen en geloofsystemen aan de omgeving aan te passen. Met name het niet oplossen van het eerste probleem acht hij levensgevaarlijk; hij ziet daarin een voedingsbodemp voor

Hitleriaanse ideeën. Ook Stonier preludeert op de informatiemaatschappij. Hij verwacht daarvan zelfs een democratisering van de Oostbloklanden, omdat geen enkele groep meer alle informatiestromen kan controleren. De westelijke wereld kent zulke problemen blijkbaar niet, want haar democratisering wordt niet genoemd.

Economisch verkeren we al in het postindustriële tijdperk, hetgeen blijkt uit de structurele werkeloosheid. Hoewel de directbetrokkenen op dit moment nog wel aan hun trekken komen moet er een grote zorg voor toekomstige generaties zijn, die niet meer aan de slag zullen kunnen komen.

Kennis wordt de belangrijkste afzonderlijke input, waarmee noch de monetaristen, noch de keynesianen rekening houden. De sleutel tot toekomstig economisch succes ligt in het geschikt maken van de samenleving om veel meer informatie tot zich te kunnen nemen. Daarbij moet de overheid een belangrijke rol spelen. Met kennis moeten nieuwe industrieën opgezet worden, waarvan de eerste functie is het creëren van meer welvaart, die aan de overheid moet toekomen, zodat de publieke dienstensector kan worden uitgebreid, waarmee de basis van de kennisindustrie weer vergroot wordt. Daarnaast moet het totale maatschappelijke scholingsstelsel uitgebreid worden.

Ook het hoofd van de Stafgroep Strategische Verkenningen van TNO, Prof. Walter Zegveld, ook een vooraanstaand D'66-lid, gaat in op technologische verandering en werkgelegenheid. In de internationale concurrentie tussen de geïndustrialiseerde landen wordt steeds gezocht naar kostenbesparende en kapitaalintensieve maatregelen. Micro-elektronica kan een bijdrage leveren aan verdere stijging van de productiviteit, als gevolg waarvan het mogelijk is dat industrieën uit goedkope arbeidslanden in de Derde Wereld gepatriëerd gaan worden. In de westerse situatie is na de spectaculaire welvaartsstijging meer aandacht gekomen voor het arbeidsproces en humanisering, democratisering en inrichting daarvan. We moeten ons afvragen of arbeid nog steeds niet teveel als sluitpost wordt beschouwd bij investeringsbeslissingen. Invoering micro-elektronica biedt tegelijk mogelijkheden voor zowel decentralisatie van productieactiviteiten, productiviteitsverhoging, kwaliteitsbeheersing, als problemen voor de arbeid in kwantitatieve en kwalitatieve zin en voor de arbeidsverhoudingen. De uitkomsten voor de kwaliteit van de arbeid hangen af van de wijze van introductie en de nagestreefde doelstelling. De organisatorische structuur van het bedrijf zal echter altijd worden beïnvloed. In de relatie tussen overheid en

burgers en in andere relaties kan de micro-elektronica zowel voor decentralisatie als voor centralisatie van besturing worden gebruikt. Er is een specifiek overheidsbeleid gewenst met aandacht voor middelgrote en kleine bedrijven, de kwaliteit van de arbeid, verhoging efficiency van de diensten in de collectieve sector, de functie van de PTT en het belang van de informele economie. De laatste kan als aanvulling dienen op de formele economie, er vind daar al een veelheid aan activiteiten plaats. Gecombineerd met parttime werk in de formele economie zou dat allerlei belangrijke gevolgen kunnen hebben.

'Het leidt tot een definitie van werk dat maximale participatie van de burgers in het maatschappelijk gebeuren als uitgangspunt heeft.' (blz. 95)

De technologische innovatie zal pas werkelijk productief zijn als de ze in samenwerking met sociale innovatie wordt uitgevoerd.

'Wie probeert na te denken over de betekenis van de micro-elektronica voor onze samenleving, ontkomt niet aan het gevoel dat hij in een soort hoge-druk-ketel terecht gekomen is, waarin alles mogelijk is, behalve rustig nadenken.' (blz. 96)

De bijdrage van Den Uyl is niet alleen interessant omdat hij van Den Uyl is, maar vooral omdat Den Uyl meer vanuit de totale maatschappelijke problematiek naar de micro-elektronica kijkt dan andersom. Zoals eerder vermeld relateert hij het 'koortsachtig bezig zijn'

Technologische ontwikkelingen stuiten vaker op remmende maatschappelijke weerstanden. De micro-elektronicaontwikkeling zou positief zijn als de werkgelegenheid niet in het geding was, die terecht een beslissende factor is in de maatschappelijke aanvaardbaarheid. Overigens gaat het niet om een nieuwe ontwikkeling maar om het doorzetten van de al bestaande processen van automatisering en mechanisering. Te weinig wordt vergelijkend teruggekeken op de invoering van de grote computersystemen in de jaren 50. Het verschil met toen is de mondiale context, waardoor de kans op uitstoot van arbeidsplaatsen aanzienlijk groter is. Nieuwe factoren zijn verder de verzadiging van de vraag naar duurzame consumptiegoederen en de fundamentele schaarste aan grondstoffen en energie. Is nu de stijging van de arbeidsproductiviteit hoger dan de groei van de afzet dan is uitstoot van arbeidskrachten onvermijdelijk. Ook bij de verwachting dat door kostendaling relatief goedkopere producten een nieuwe vraag oproepen plaatst Den Uyl een kanttekening.

'Is een dergelijke vergroting en versnelling van vraag en afzet waarschijnlijk en wenselijk? Naar mijn oordeel is dit de kernvraag die moet worden beantwoord.' (blz. 103)

Algemeen wordt erkend dat sturing van de technologische ontwikkeling noodzakelijk is, terwijl echter de uitwerking van stuurinstrumenten en formulering van toetsingscriteria nog summier is. Daarom is er dringend behoefte aan een VN-initiatief terzake.

Er zijn natuurlijk maatschappelijk onomstreden toepassingen, maar die toeneming van de kwaliteit van de samenleving is afhankelijk van overheidsbesluiten, gesocialiseerde vraag, dus van collectieve besluitvorming, wat gelijk staat aan democratische besluitvorming.

Ten slotte wijst Den Uyl er op dat er angst uit onwetendheid en vervreemdingsverschijnselen optreden.

'Iedereen die bezig is met micro-elektronica moet zich bewust zijn van het feit, dat hij doende is met iets dat door miljoenen als een 'zwarte kunst' wordt ervaren.' (blz. 108)

'De situatie bij de burens'

Het hoofdstuk over de buitenlandse ontwikkelingen bestaat uit twee bijdragen.

De Brit Pardoe schetst het overheidsbeleid in zeven West-Europese landen, dat dankzij vele oorzaken, waaronder historische, grote verschillen laat zien. De ontwikkelingstrend is duidelijk, maar de weg nog lang, waarop een kleine misstap voldoende is om de economie van een land ernstige schade te berokkenen. Nationaal leiderschap is nog nooit zo belangrijk geweest. Omdat niet elk land hetzelfde deel van de markt kan veroveren is het voor individuele landen van belang een selectief ontwikkelingsbeleid te voeren.

De leider van het onlangs opgerichte Technologiecentrum VereinDeutscher Ingenieure Ir. Friebe gaat daarna uitgebreider in op de West-Duitse situatie en de activiteiten van zijn centrum. Uit onderzoekingen bleek daar dat weerstanden voornamelijk in het persoonlijke vlak liggen. Menig ondernemer weet er de juiste technische man niet te vinden en zou door verschillende vakjargon niet met hem kunnen communiceren. Bovendien gaat het om dure arbeidskrachten wat met name voor kleinere ondernemingen spanningen kan veroorzaken. Nadat hij gesteld heeft dat argumenten tegen invoering van micro-elektronica meestal niet van rationeel-economische maar van psychologische aard zijn, kan hij concluderen dat een effectief gebruik pas mogelijk zal zijn nadat bestuurders van overheid, bedrijfsleven en vakbonden ten opzichte van de technologie een andere houding hebben aangenomen.

'De situatie in Nederland'

De hoge wetenschapsbeleid-ambtenaar Tindemans opent de sectie over Nederland met een

verhandeling over overheidsmaatregelen ter ondersteuning van innovatie, in welk breed kader aandacht voor micro-elektronica past. In het verleden voorzag de overheid in voorzieningen van algemeen industrieel nut en voerde slechts op een enkel gebied een meer expliciet beleid.

Nederland scoort dan ook laag op zowel het gebied van directe als van indirecte overheidssteun. De grote internationale concurrentie vraagt om een meer gedifferentieerd en geprofileerd overheidsbeleid. Het innovatiebeleid is gericht op nauwe samenwerking van overheid, onderzoek en bedrijfsleven. De concrete taken voor de overheid die genoemd worden passen vreemd genoeg toch weer in het patroon van voorzien in algemene voorzieningen. Zo zou de overheid niet zelf moeten selecteren, maar zorg moeten dragen voor een voldoende geïnformeerd maatschappelijk selectieproces. Zij zal moeten bijdragen in de kosten van onderzoek en ontwikkeling en in het dragen van risico's van grote onderzoeksprojecten. Dat geld komt dan waarschijnlijk bij grote bedrijven terecht, zoals Océ-Van der Grinten en Volvo, waardoor dit beleid in strijd lijkt met het beleiden steun geven aan middelgrote en kleine ondernemingen.

Op gebieden als milieu, energie, gezondheidszorg, openbaar vervoer moet overheidsinvloed worden aangewend voor technologische ontwikkeling. Innovatiebeleid zelf is weer ingekaderd in algemeen sociaal-economisch beleid, het is een overheidstaak de discussies geleidelijk op een algemener front te brengen.

Dat het nog ontbreekt aan een duidelijk overheidsbeleid is ondertussen verklaarbaarder geworden.

Of dat onder zijn vroegere baas, de vorige Minister van Wetenschapsbeleid, Trip, veel beter zou zijn geweest, is gezien zijn inleiding nog maar de vraag. Deze gaat in op de innovatieve rol van het midden- en kleinbedrijf. Een cijfermatige constructie geeft aan dat hun belang zowel in aandeel van de werkgelegenheid als van de omzet toegenomen is. Zonder echter te corrigeren voor bedrijven die óf in aantal arbeidsplaatsen zijn gezakt, óf geheel verdwenen valt daaruit nog geen positieve conclusie te trekken ten aanzien van het beleid van die kleinere ondernemingen. Trip doet dat wel en geeft een groot aantal voordelen aan van de kleinere bedrijfsgrootte, samen te vatten onder de noemer grotere flexibiliteit. Met name zou het klimaat gunstiger zijn voor de vernieuwing van producten en werkmethodes. Dat van de financiële middelen relatief zo weinig terecht komt bij die kleinere ondernemingen is te wijten aan het centrale verdelingsmechanisme. Trip doet dan suggesties voor een meer

decentrale verdeling via op neo-corporatistische wijze samengestelde toewijzingscommissies.

Omdat niet de technologie zelf maar de beslissingen over het gebruik de effecten bepalen mogen ondernemers niet zelf hierin beslissen. Ook daarin bieden kleinere ondernemingen voordelen.

'Een doelmatige democratisering van de besluitvorming vindt in de kleine onderneming in beginsel een gunstig klimaat.' (blz. 157)

Juist in de kleinere bedrijven kan de chip verder bijdragen aan een actief energiebesparingsbeleid. Partijgenoot Trip lijkt heel erg bevangen door de gedachte van 'Hou het Klein', of door zijn eigen innovatieve ondernemersverleden, tenslotte was hij ooit één van de drie uitvinders van het 'lavet'.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een bijdrage van twee TNO-medewerkers die een paar voorbeelden geven van samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en TNO bij de ontwikkeling van nieuwe producten.

Verdere opzet

Als de voorafgaande samenvattende overzichten een voldoende goede weergave zijn zal de lezer zich de problemen van de recensent op het moment dat hij zijn eigenlijke taak aanvangt kunnen voorstellen. In dit soort verzamelbundels heeft men te maken met een veelheid van soms overlappende maar ook ongelijksoortige inleidingen en dergelijke. Een in- of uitleiding zou een grotere eenheid in zo'n publicatie kunnen of moeten aanbrengen. Daar ligt een eerste beoordelingsmoment, is de redactie er in geslaagd van een verzameling inleidingen ook een verzamelbundel te maken. Zoals aangekondigd zal in een dialoog met de uitleider Van Dongen geprobeerd worden dat oordeel te vellen.

Hoe dat oordeel ook uitvalt, maar zeker als het negatief is, is een tweede beoordelingsmoment of de inleidingen waardevolle informatie geven. Wanneer de redactie er echter al niet in geslaagd zou zijn een bundeling aan te brengen, mag van de recensent niet veel meer verwacht worden dan dat vrij zwevend boven de stof, hier een opmerking wordt gemaakt, daar een krentje uit de pap wordt gevist, terwijl hier of daar wellicht een les getrokken kan worden. Daarbij moet ook geprobeerd worden de stof te overstijgen door enerzijds aan te geven welke punten interessant zouden zijn voor nadere bestudering anderzijds na te gaan welke punten van belang zijn voor 'links' om echt te kunnen sturen in de chiprace. Dat zullen overigens vaak dezelfde punten zijn, Met een aangeven en becommentariëren van om de

aangegeven redenen interessant materiaal zal deze bespreking dan afgesloten worden.

'Ten-Besluite'

Uitleider Van Dongen is Hoogleraar sociale psychologie aan de Interuniversitaire Interfaculteit Bedrijfskunde te Delft. Hij was bovendien lid van de Commissie Rathenau, waarbinnen hij als dissident gold.

In zijn openingswoorden stelt hij voornamelijk open vragen. Belangrijk daarbij is de vraag in hoeverre extrapolaties vanuit het verleden naar de toekomst mogelijk zijn als men te maken heeft met culturele breukvlakken. Dat is eigenlijk het enige moment in het boek dat, zij het terloops, een vraagteken wordt gesteld bij het algemeen beleden, maar weinig uitgewerkte vertrouwen in de mogelijkheden van planning als zodanig.

Discussies over de mogelijkheid of onmogelijkheid maatschappelijke processen te voorspellen laat staan te beheersen, die ook gevoerd worden door mensen die de maatschappelijke verhoudingen niet ingrijpend willen wijzigen, zijn blijkbaar aan alle inleiders tot nu toe ontgaan.

Waarschijnlijk door zijn sociaal-psychologische achtergrond wordt Van Dongen, in zijn subhoofdstuk 'Pessimisme of optimisme: een opvattingendebat', gefascineerd door de vraag in hoeverre attitudes de conclusies bepalen.

'Anders geformuleerd zou men zich de vraag kunnen stellen in hoeverre wensen over de toekomstige inrichting van de maatschappij de discussie bepalen dan dat de discussie gevoerd wordt op basis van feiten en realiteiten. (...)

Het risico bestaat dat het ogenschijnlijk zakelijke debat over micro-elektronica in feite een impliciete ideologische discussie inhoudt. Dergelijke debatten vallen te illustreren aan de hand van discussies waarbij de één de ander als optimist respectievelijk als pessimist karakteriseert.' (blz. 172)

De eerst geciteerde zin verbergt overigens de stijleigenaardigheid anakoloet (het verkeerd voortzetten van een zin, waardoor de samenhang tussen de delen wegvalt) in zich. Er zouden meer stijl- en taalfouten te citeren zijn, die, naast andere aanwijzingen, het vermoeden wettigen dat Van Dongen snel gewerkt heeft. De inhoud van het citaat doet de vraag stellen of ideologische inbreng niet te herkennen valt aan het bestempelen van een debat tot ideologisch gekleurd. Waarbij dan ten onrechte de schijn wordt gewekt dat men zo niet boven, dan in ieder geval buiten het normatieve debat staat.

Het lijkt trouwens ook moeilijk objectief vast te stellen welke opvatting pessimistisch en welke optimistisch zou zijn. Ook dat zou een

normatief oordeel zijn, omdat de eigen opstelling als maat moet dienen; m.a.w. wat voor de één tot optimisme leidt, moet de ander tot pessimisme brengen. Het tot uitdrukking komen van belangentegenstellingen maakt een debat nog niet tot ideologisch, en dan zoals bij Van Dongen negatief bedoeld, het ontkennen van belangentegenstellingen betekent niet dat het mogelijk zou zijn niet-ideologische standpunten in te nemen.

Om het nog meer te illustreren, zijn bijvoorbeeld Den Uyl en Freeman als zij wijzen op remmende invloeden, nu pessimistisch of juist optimistisch?

Het is hier niet de plaats om wetenschapsfilosofische debatten diep uit te spitten. Van Dongens bijdrage kan op dit punt echter nauwelijks verhelderend genoemd worden, wordt zelfs uiteindelijk verwarrend.

In zijn volgende sectie probeert Van Dongen een aantal begrippen wetenschappelijk te duiden. Aansluitend op bovenstaande maakt hij het niet makkelijker in de volgende constatering.

'Wat zichtbaar wordt is het ethisch karakter van de vraagstelling naar technologie en beheersing. Slechts wanneer we een duidelijke conceptie kunnen ontwikkelen, die tevens voldoende maatschappelijke draagkracht bezit, die zicht geeft op maatschappelijke prioriteiten, zullen we in staat zijn de beheersvraag concreet in te vullen.' (blz. 175)

Of Van Dongen spreekt zichzelf hier tegen, of hij maakt een onderscheid tussen ethiek en ideologie, dat, gezien de wijze waarop het ethische karakter hierboven wordt ingevuld, moeilijk houdbaar lijkt. Theoretisch gaat hij te rade bij Mannheim en Winner, wat een smalle basis lijkt. Hij onderscheidt daarin vier concepties over techniek. Te weten apparaat als een tastbaar object; sociale techniek in drie betekenissen: op het niveau van vaardigheden, procedures, routines waar mensen deel aan hebben om taken te verrichten; op het niveau van organisatie, dan verwijzend naar alle verrichtingen van technisch sociale arrangementen en op het niveau van netwerken, large-scale-systems, die nu over grote afstanden apparaat, technique en organisaties met elkaar verbinden. Die vier concepties worden dan samengevoegd tot het begrip technologie. Waarna Van Dongen opmerkt dat ook de relatie tussen wetenschap en technologie een problematische is.

Terugkerend naar het citaat, zou het niet ontwikkelen van een dergelijke conceptie al snel kunnen leiden tot een technologische fixatie namelijk het ontwikkelen van sociale procedurele technologie. Daardoor kan de vraagstelling van technologie en samenleving

fragmenteren tot een veelheid van deelvragen, wat een verlamdend effect zal hebben op het vinden van oplossingen omdat iedere deelvraag samenhangt met de totale infrastructuurele context.

Heeft de lezer de indruk met een fraai staaltje begrippengoochelaarij te maken te hebben, dan moet hij dat wijten aan het onvermogen van de bespreker een bondige samenvatting te maken.

Als illustratie wordt dan het prisoners dilemma van de micro-elektronica uitgewerkt. Voor Nederland komt dat neer op óf meedoen aan de chiprace, met als gevolg onaanvaardbaar hoge werkeloosheid, óf niet meedoen aan de concurrentieslag en dan vervallen tot de klasse van Balkanland.

Ook hieruit blijkt een te grote haast bij het schrijven. Want een keuze uit twee kwaden is zeker nog geen prisoners dilemma. Daarbij moet er sprake zijn van meer deelnemers, die individueel tot een besluit moeten komen; terwijl allen de mogelijkheid hebben de voor iedereen beste keuze te doen, maar op basis van individuele rationaliteit kiezen voor de individueel meest profijtelijke oplossing, met als resultaat dat iedereen op een negatieve uitkomst eindigt.

Dat simulatiemodel zou, mits verder uitgewerkt, heel toepasbaar zijn wanneer men de verschillende industriële landen als spelers beschouwd. Maar dan zou men wellicht een pessimistische verwachting moeten uitspreken.

Bij het verschijnsel van de werkeloosheid maakt Van Dongen overigens een paar zinvolle opmerkingen. Hij wijst op de regionaal grote verschillen; geeft aan dat het bij een selectief beleid moeilijk is om de selecties te maken; wijst tenslotte op de mogelijkheid van een jobless economy, tenzij we anders gaan denken over de definitief van arbeid.

Daarmee wordt de vraagstelling verbreed van werkeloosheidsprobleem tot een maatschappelijk probleem. Van Dongen is bang dat wanneer een kritische waarde van het aantal werkelozen overschreven wordt er een 'depressie-discriminatie' zal kunnen ontstaan. De invloed van technologie gaat verder dan alleen de economie, maar beïnvloedt de gehele maatschappelijke infrastructuur tot op het niveau van de individuele psychologie. Door het gevaar van kwaliteitsverlies van cultuur zo op te hangen aan de technologische ontwikkeling en haar directe gevolgen komt Van Dongen op een deterministisch standpunt uit.

Ook voor de depressie-discriminatie bestaan er regionale verschillen, met name de grote steden lopen wat dat betreft meer risico. En

dan hoeven die andere invloeden verder niet meer genoemd te worden.

Het onderwijs zou volgens Van Dongen bij uitstek het middel zijn om de opgroeiende generatie voor te bereiden op het functioneren in de door micro-elektronica veranderende samenleving. Het is bovendien een van de weinige directe stuurmiddelen, die de overheid ter beschikking staan. Maar, voor de richting van het onderwijs moet nog wel een fundamentele keuze gemaakt worden, samen te vatten in het begrippenpaar aanpassing of ontplooiing.

De computertechnologie beïnvloedt veel zaken, naast de werkplek en de takenstructuur e.d. ook de sociale technologie van de organisatie. Als voorbeeld noemt hij dan een gecomputeriseerd beoordelingssysteem. Gevaar van zulke processen is een anonimiserings-tendens, waarmee de doorzichtigheid en begripelijkheid afneemt. De informatievraatzucht van organisaties is niet noodzakelijk voor hun directe functies; de reden ligt vaak in de noodzaak om het controlesysteem van de organisatie intact te laten. Hieruit volgt de noodzaak tot verdere bezinning op de besluitvormingsprocessen binnen organisaties.

Dat leidt tot de conclusie dat de inspraak en medezeggenschap van de werknemer in de organisaties uitgebouwd moet worden, met name door herbezinning op de taak en de functie van de ondernemingsraad en het werkoverleg.

Deze toch schijnbare beperking van inspraak en medezeggenschapsinstrumenten wordt overigens niet uitgewerkt. Voor vakbonden of bedrijfsledenwerk lijkt geen plaats weggelegd in de denktrant van Van Dongen.

Historische analyses ten aanzien van belangrijke veranderingen in technologie duiden vaak op ermee gepaard gaande cumulatie van macht bij een beperkte groep. Van Dongen is niet blind voor allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, maar komt meestal niet verder dan ze te constateren. Hier zou je bijvoorbeeld met een kip-of-ei-vraag van doen kunnen hebben. Leidt technologie tot machtsconcentratie, of kiest een machtsgroep voor een bepaalde vorm van technologie?

Volgens Van Dongen weer maakt inschakeling van computertechnologie detailcontrole tot de vloer van de organisatie mogelijk, waarbij de controlepunten hoger opklimmen in de piramidale structuur.

Een systemische Big-brother dreigt door het verbinden en integreren van gebieden van besluitvorming en controle, vanwege een onder-schikking aan de systemische eigenschappen van de computertechnologie.

'Bewustwording dat de controlevraagstelling en tevens de waarde-oriëntatie in essentie de problematiek van de micro-elektronica zijn, zal ook voor de micro-elektronica zelf weer haar consequenties hebben.' (blz. 181)

De zorg over mogelijke negatieve gevolgen leidt tot een zoeken naar instrumenten om dergelijke effecten te bestrijden en ook te verhinderen. Vragenderwijze werkt Van Dongen de problemen daarvan uit. Hij vindt het begrijpelijk dat sommigen een reactieve controle verlaten in een pleidooi voor een 'command system'. Maar ook van dergelijke instrumenten moet men zich afvragen in hoeverre ze realistisch en haalbaar zijn. Na alle vragen en relativeringen blijft duidelijk dat de diagnose van de situatie op zich een heel andere zaak is dan het vinden van de geëigende instrumenten.

'Nu is het m.i. maatschappelijk zeer belangrijk dat verschillende ideologische waarde-oriëntaties naast elkaar hun bestaansrecht hebben. Juist uit de confrontatie tussen verschillende waarde-oriëntaties kan de toekomst geleerd worden. Men zou zelfs kunnen zeggen dat pluralisme in zekere zin een veiligstellen van de toekomst inhoudt.' (blz. 183)

De recensent besluit dan langzamerhand de twijfel of hij het nou allemaal verkeerd gelezen of niet begrepen heeft. Want er was toch een risico dat het debat over micro-elektronica, ogenschijnlijk zakelijk, in feite een impliciete ideologische discussie zou zijn, meer gebaseerd op wensen dan op feiten en realiteiten? Voor Van Dongen mag het pluralisme weer niet zo ver gaan dat er geen basis van evenwicht en consensus meer aanwezig is. Een aantal drempelwaarden moet als stabiliserend voor de maatschappelijke orde veiliggesteld worden, zoals de democratie en de individuele vrijheid.

Het ideologisch conflict kan dan gezien worden als een gevecht om de constructie van de toekomst. De keuzen voor de fundamentele van de maatschappelijke orde worden meer en meer zichtbaar, waarmee het vaststellen van de ethische grondslag van sociale integratie meer dan wellicht ooit tevoren een basisvraag is geworden. Eén van de instrumenten voor onze onderhandelingsmodellen daarbij is technology assessment. Ook daarbij bestaan weer de nodige problemen. De ontwikkeling is geen plotselinge gebeurtenis, maar kruipt van verschillende kanten op. Daardoor is de reactie ook gefragmenteerd, waardoor het bundelen van het beschikbaar potentieel een eerste vereiste is. Waarbij het veld van technology assessment methodisch ook nog zeer moeilijk is.

Van Dongen besluit dan:

'Uiteraard is het niet mogelijk geweest om in dit

bestek alle velden rondom technologie en beheersing te bespreken. Het is zelfs niet eens mogelijk. De doelstelling van deze bijdrage is in eerste instantie de problematiek in zijn omvangrijkheid aan te duiden en tevens aan te geven dat de overheid deze problematiek minstens zo ernstig neemt als het probleem van werkgelegenheid en innovatie.' (blz. 184/5)

Waarmee geconstateerd moet worden dan Van Dongen stuk beoordelen als een werkelijk afsluitende bijdrage ten onrechte zou zijn. Zijn inleiding is blijkbaar als laatste opgenomen om te dienen als uitsmijter ter overdenking. Nergens blijkt ook uit dat Van Dongen de andere inleidingen kende. Hij gaat er in ieder geval nergens direct op in. Volgens de redacteur zou Van Dongen de lezer dwingen het voorafgaande nog eens in herinnering te roepen en te heroverwegen of de eigen conclusie wellicht al vooraf was bepaald. Wanneer daarmee bedoeld wordt de lezer in verwarring te brengen dan is die opzet voor deze lezer in ieder geval geslaagd. Die kan zich niet aan de indruk onttrekken een stuk gelezen te hebben dan niet zozeer gebaseerd is op serieuze doordenking van de problematiek dan wel op vrije gedachteassociatie.

Stuurloos

De conclusie ten opzichte van de totale bundel kan dan ook geen andere zijn dan dat de redactie, c.q. de congresorganisatie, er niet in geslaagd is tot een grotere samenhang te komen. Wil de lezer uit de aangeboden stof conclusies kunnen trekken dan vraagt dat nog wel enig eigen studiewerk. Terecht stelde SMO-directeur Knoester in zijn 'Ten Geleide' dat voor bezinning ordelijke en overzichtelijke informatie nodig is. De directe bijdrage van dit boekje daaraan is helaas vrij gering. Redacteur Van den Hende geeft een bescheidener doelstelling aan.

'Desondanks kan worden gezegd dat dit boekje zo'n rijk geschakeerde hoeveelheid informatie bevat, dat de lezer een heel eind op weg kan worden geholpen bij de vorming van een zo objectief mogelijke opinie..' (blz. 10)

Doet deze doelstelling meer recht aan het uiteindelijk resultaat, er zitten wel twee aannamen in die niet onbestreden kunnen blijven. Is de informatie wel zo rijk geschakeerd? Er is onder de inleiders geen enkele woordvoerder van vakbonden. Ook op andere wijze worden werknemers niet vertegenwoordigd. Er is geen enkele vrouw onder de inleiders. Geen van de inleiders gaat in op de bijzondere gevolgen van de micro-elektronica voor de arbeidsverdeling tussen man en vrouw. Is links wel voldoende vertegenwoordigd als Den Uyl het meest linkse standpunt moet verkondigen.

Zo zijner meer omissies aan te wijzen in de groep inleiders, en dus in de rijke informatieschakering.

Kan het boek dan wel bijdragen tot een zo objectief mogelijke opinie. Een problematiek die in dialoog met Van Dongen al geraakt werd. Het lijkt toch van niet, of er moet strijd kunnen bestaan over wat objectief is.

Opvallend is het grote verschil in benadering van de problematiek tussen de Amerikaanse en de West-Europese, en m.n. de Nederlandse, vertegenwoordigers. Hoeveel kritiek ook overblijft op de standpunten van de laatsten, gevoeligheid voor de breedheid van de maatschappelijke problematiek valt hen niet te ontzeggen. De beperktheid van de optimistische technocratische Amerikaanse opvatting steekt daarbij schril af. Dat genomen bij het bangstigend politiek regime daar doet het vermoeden ontstaan dat er langzamerhand sprake is van een politiek-culturele breuk in de westerse wereld. Dat zou grote problemen veroorzaken voor de mondiale linkse beweging. Naast het behouden van een gezonde afstand mag die afstand nooit zo groot worden dat het ondersteunen van progressieve krachten in de VS niet meer mogelijk zou zijn.

De titel van het boek roept verwachtingen op die niet waargemaakt worden. Geen enkele inleider geeft reële sturingsmogelijkheden of sturingsinstrumenten aan. Ook Den Uyls hoop op internationale afspraken in VN-verband en de werking van de democratie geeft weinig standvastig vertrouwen.

De inleiders noemen hoogstens mogelijkheden voor het bijsturen in de Chiprace.

Heel interessant vanuit de staatsproblematiek is de belangrijke rol die nationale overheden wordt toebedacht.

Wordt daarmee de sociaal-economische rol van de staat niet zo in grijpend verandert dat er sprake zou zijn van een nieuwe, apart te benoemen, fase in de verschijningsvorm van de staat. Of is er slechts sprake van een relatief verschil, in die zin dat de staat nog altijd dient te voorzien in de algemene productievoorzieningen, maar die voorzieningen qua karakter slechts veranderd zijn. In dat geval zou een actiever staatsoptreden mede verklaard moeten worden uit een door de crisis veroorzaakt nationaal protectionisme. Op deze vragenderwijze geformuleerde problematiek wordt niet behoorlijk ingegaan.

Eveneens ontbreekt aandacht voor de micro-elektronica als militair-strategische technologie. Waarbij verder bedacht moet worden dat toegang tot en bezit van informatie in de

internationale politieke verhoudingen een steeds groter zelfstandig machtsmiddel zal worden.

Binnen het door de staat ondersteunen van de productie, wat zij, hoe haar eigen rol ook gewaardeerd moet worden, steeds zal doen, liggen verdere beheersproblemen.

Als zij geld moet steken in algemeen of specifiek gerichte research, krijgt of neemt zij dan zeggenschap over de richting ervan.

Dat lijkt vanzelfsprekend en ook mogelijk.

Toch wordt het niet concreet uitgewerkt. Waarbij er tussen de inleiders ook verschillen bestaan, sommigen willen tenslotte niet verder gaan dan aanpassingen binnen het opleidingsstelsel.

Ook hoe een eventuele geldstroom moet vloeien is niet onomstreden, maar in deze bespreking wel op de achtergrond geraakt.

De belangrijke rol die overheidsondernemingen kunnen spelen in productontwikkeling wordt door verschillende inleiders, nog al eens terloops, genoemd. De strategische vraag is echter of op deze wijze voldoende beïnvloedingmogelijkheden ontstaan om maatschappelijk zinvolle producten te bereiken. Zoals het vorige punt is ook dit er één van meer algemene discussie, waarin het hier gaat om de vraag in hoeverre overheidsondernemingen zich kunnen onttrekken aan de algemene logica van economische wetten.

Niet helemaal ten onrechte ziet menig inleider als voornaamste taak voor de overheid de zorg voor de werkgelegenheid. Ook dat kan en zal minstens ten dele gewaardeerd moeten worden als een voorzien in algemenere productievoorwaarden. Opvallend is daarbij het soms opperen dat de waardering voor en definitie van arbeid moet veranderen. Daar hoeft men het niet mee oneens te zijn, bespreker is dat zeker niet, om toch het gevoel te krijgen dat het ook zou kunnen dienen tot rechtvaardiging van de arbeidsuitstoot. Zoals arbeid een recht moet zijn, mag niet-arbeid, in de klassieke betekenis, geen plicht worden.

Heel interessant is het pleidooi voor het anders waarderen van wat informele economie, of liever de informele sector in de economie, wordt genoemd. In de huidige situatie wellicht een wat beladen begrip omdat het associaties oproept met de door zwart geld veroorzaakte dubbele economie en de bekende 'vrije jongens'. Informele sector en dubbel circuit zijn natuurlijk niet helemaal te scheiden. Maar het gaat hier om vormen van niet-betaalde arbeid, zoals natuurlijk huishoudelijk werk en vormen van vrijwilligerswerk, maar ook om allerlei activiteitspatronen waarvoor economische wetten

min of meer ontkend worden. In het algemeen dus arbeid die niet als direct productief gewaardeerd wordt. Een andere waardering hiervan is dan ook niet meer of minder dan een ingrijpende verandering van de arbeidsmarktverhoudingen, dus van het maatschappelijk systeem.

Toch zijn elementen van zo'n informele sector, zelf trouwens een begrip dat vooral door cultureel-anthropologen is ontwikkeld, herkenbaar in bijvoorbeeld vormen van nieuw ontluikende nijverheid, (ruil-)handel en dienstverlening. Ziet men het voorbeeld van de gezond-eten-sector dan is daar al sprake van een economisch formaliseren.

Van maatschappelijk belang is hierbij het feit dat groepen mensen, niet zelden behorend tot de groepen van informatie- en cultuurdragers en dus van maatschappelijk strategisch belang, zich onttrekken aan de harde wetten van het marktmechanisme.

Hoe men er ook over denkt, zo'n proces zal een voorbeeldfunctie vervullen voor anderen. Het totaal aan informele sector en dubbele circuits maakt het steeds moeilijker om een centralistisch macro-economisch beleid te kunnen voeren.

Juist omdat in deze bewegingen ook iets te herkennen valt van een hang naar zelfstandigheid, ook in economisch opzicht, wordt het een element waar de arbeidersbeweging strategisch gezien rekening mee zal moeten houden.

Een arbeidersbeweging die zich sowieso zal moeten bezinnen op haar strategische positie. Vindt er inderdaad een grote arbeidsuitstoot plaats dat heeft dat tot gevolg dat steeds minder mensen het stakingswapen in handen hebben. Of de strategische kracht van de overblijvende groep ook toeneemt, is dan bovendien nog maar de vraag.

Tenslotte, om deze meer economische uitweiding af te ronden, interessant lijkt de suggestie van enkele inleiders om informatie als afzonderlijke economische categorie te gaan waarderen.

Het geeft minstens het toenemende belang van informatie aan.

Een werkelijk sturende overheid zou tijdig moeten voorzien in nieuwe wetgeving om het groter wordend machtsbelang van toegang tot informatie te reguleren. De wetgeving op de bescherming van privacygegevens is nu al onvoldoende. Door de micro-elektronica moet die bescherming veel breder worden. Denk alleen maar aan vele vormen van af luister- en registratieapparatuur.

Regelmatig steken inleiders de loftrumpet over de innovatieve rol van middelgrote en kleine

ondernemingen. Die zouden in tegenstelling tot de grote niet-bureaucratisch zijn en in staat veel flexibeler te reageren op nieuwe ontwikkelingen. Daarbij worden wel een aantal zaken over het hoofd gezien. Binnen die grote ondernemingen is een ontwikkeling aan de gang naar decentralisatie, bijvoorbeeld vorm kri-jgend in het opdelen naar profit-center. Daarmee wordt een aantal van de vermeende voordelen in huis gehaald.

Verder moet je je afvragen of het schijnbare succes van die kleinere ondernemingen niet bepaald wordt door het vroegrijpe karakter van de markt. Het is in ieder geval een bekende strategie van multinationale ondernemingen ontwikkelingen op nieuwe markten even af te wachten en na een zekere stabilisatie de succesvolle bedrijven of de daar aanwezige know-how op te kopen.

Het huidig regeringsbeleid staat overigens in geen verhouding tot het veelvuldig beleden belang van de kleinere ondernemingen.

Het lijkt hier toch vooral te gaan om een ideologische inbreng.

Heel interessant zou een verdere studie naar de rol van Philips kunnen zijn. Waarbij dan haar relatie met de PTT een belangrijk onderzoeksonderwerp moet zijn.

Als belangrijkste maatschappelijke keuze wordt die tussen centralisatie en decentralisatie -beide opties zouden openstaan met micro-elektronica- geschetst. Zo gepolariseerd lijkt die keuze toch niet te liggen. Wat met name in het bedrijfsleven te zien is aan decentralisatie is toch altijd weer ingebed in een groter wordende centralistische beheersing. Juist

doordat centraal het algemene beleid en de beleidsvoorwaarden geformuleerd en de uitvoering ervan gecontroleerd wordt is een zekere delegatie van beleidsinvulling mogelijk. Zo gezien ligt de keuze tussen centralisatie versus centralisatie en de centralisatie.

Het proces van toepassing van micro-elektronica is dan ook niet zo waarde-vrij als gesteld wordt. In die toepassing zit wel degelijk een logica, voor een belangrijk deel dankzij de kapitalistische logica. Omdat bijvoorbeeld ook hier massaproductie goedkoper is zal het ver-gaande standaardisering van producten en productie tot gevolg hebben. De stelling dat er een keuze gemaakt kan worden over de richting van de toepassing is alleen houdbaar op een abstract van de maatschappelijke verhoudingen los gedacht niveau.

Het valt, tenslotte, op hoe verschillende inleiders zich wel druk maken over de voorwaarden die zullen beslissen over de maatschappelijke acceptatie van de nieuwe technologie, maar slechts een enkeling de vraag opwerpt of die technologische ontwikkeling ook wel tot gewenste resultaten leidt.

Die ontwikkeling wordt toch gezien als een blind natuurproces, waarbij geprobeerd moet worden door goed te sturen het schip in de wassende vloedgolf drijvende te houden. Dat moet de voornaamste kritiek zijn op deze bundel en haar inleiders.

Uiteindelijk, maar anders dan bedoeld, geeft het boek indirect meer stof tot nadenken dan informatie.